

Konflikti kot lastnina

Conflicts as property

Avtor članka: **Nils Christie**, pokojni profesor kriminologije na Univerzi v Oslu

Avtor prevoda: Timotej Obreza*

Povzetek¹

Konflikte dojemamo kot pomembne elemente družbe. V visoko industrializiranih družbah ni preveč, temveč premalo internih konfliktov. Družbene sisteme je treba organizirati na način, da bodo konflikti tako ohranjeni kot vidni, hkrati pa da njihovo reševanje ne bo monopolizirano s strani profesionalcev. V njih so pravico do sodelovanja izgubile zlasti žrtve kaznivih dejanj. V prispevku je orisan sodni postopek, ki bi participirajočim strankam povrnil pravico do njihovih lastnih konfliktov. // Besedilo je prevod angleškega izvornika *Conflicts as property*, objavljenega v angleški reviji za kriminologijo *The British Journal of Criminology* (Oxford: Oxford University Press, 1977).

Abstract

Conflicts are seen as important elements of society. Highly industrialised societies do not have too much internal conflict, they have too little. We have to organise social system so that conflicts are both nurtured and made visible and also see to it that professionals do not monopolise the handling of them. Victims of crime have in particular lost their rights to participate. A court procedure that restores the participants' rights to their own conflicts is outlined.

Key words: conflict - criminology - abolitionism - restorative justice - victim - social constructivism

Ključne besede: konflikt - kriminologija - abolicionizem - restorativna pravičnost - žrtev - družbeni konstruktivizem

Kazalo

1. Uvod
2. O dogodkih in nedogodkih
3. Profesionalni tatovi
4. Strukturni tatovi
5. Konflikti kot lastnina
6. Sodišče, usmerjeno k žrtvi
7. Sodišče, blizu laiku
8. Polena pod nogami

¹ Gre za prevod povzetka, vsebovanega v originalnem besedilu. Vse v besedilu uporabljene opombe so prevajalčeve.

* Univerzitetni diplomirani pravnik, študent magistrskega programa Pravne fakultete Univerze v Ljubljani, član kulturne redakcije Radia Študent.

1. Uvod

Mogoče kriminologije sploh ne potrebujemo. Mogoče bi morali inštitute ukinjati namesto ustanavljati. Mogoče so družbene posledice kriminologije bolj vprašljive, kot si mislimo.

Mislim, da so. In to se tudi dotika moje teme – konflikti kot lastnina. Sumim, da je kriminologija do neke mere spodbudila proces odvzemanja konfliktov iz rok neposredno udeleženih strank, s čimer so ti ali izginili ali pa so postali lastnina drugih. V obeh primerih je to obžalovanja vredno. Konflikte naj bi vnovčevali, ne pa jih izničevali. In vnovčevati bi jih morali ter imeti korist od tega ravno tisti, ki so bili v njih prvotno udeleženi. V šoli nas učijo, da konflikti posameznikom in družbenim sistemom *lahko* škodujejo ter da imamo zato uradnike, brez katerih bi se razcvetelo osebno in krvno maščevanje. Tega smo se naučili tako dobro, da smo izgubili sled za drugo stranjo kovanca: naša industrializirana družba velikega obsega ima pravzaprav premalo in ne preveč notranjih konfliktov. Ti sicer lahko ubijajo, premalo njih pa lahko hromi. To priložnost bom uporabil za oris omenjene situacije. Vendar več kot orisati ne gre; ta prispevek namreč predstavlja začetek razvoja nekaterih idej, ne pa prefinjenega končnega izdelka.

2. O dogodkih in nedogodkih

Za izhodišče vzemimo oddaljeno Tanzanijo. Pristopimo k problemu s sončnega pobočja province Arusha. Tam se je znotraj sorazmerno velike hiše v zelo majhni vasi odvijal neke vrste dogodek. Hiša je bila prenatrpana, prisotnih je bilo večina odraslih ljudi iz te ter številni drugi iz ostalih vasi. Vzdušje je bilo veselo, hitro se je govorilo, padale so šale, nasmehi na obrazih, pozornost na vrhuncu, in niti ena samcata poved se ni porazgubila. Hkrati sta vladala cirkus in drama: odvijal se je sodni postopek.

Spor je tokrat tekkel med moškim in žensko, ki sta bila zaročena, zaročenka pa je razmerje nato prekinila. Ker je zaročenec skozi dolgo časovno obdobje v razmerje veliko vlagal, je vloženo sedaj želel nazaj. O zlatu, srebru in denarju se je hitro odločilo, kaj pa naj bi se zgodilo z že plačanimi življenjskimi izdatki in stroški?

Končni izid v našem kontekstu ni pomemben. Zanima nas le okvir za razreševanje spora, pri čemer moramo omeniti zlasti pet elementov:

1. Stranki, bivša partnerja, sta bili v *središču* sobe in v središču pozornosti vseh navzočih. Govorili sta pogosto in vsi so ju zavzeto poslušali.
2. Blizu njiju so stali sorodniki in prijatelji, ki so sicer sodelovali, vendar dogajanja niso *dominirali*.
3. S kratkimi vprašanji, informacijami ali šalami je sodelovala tudi širša javnost.

4. Sodniki - trije tajniki lokalne stranke - so bili izredno pasivni in jih vaše zadeve očitno niso zanimale. Vsi ostali navzoči pa so bili strokovnjaki, bodisi na področju prava ali pa v zvezi s postopkovnimi dejanji. Tako so izkristalizirali pravila in obenem s svojim sodelovanjem razčistili sporna vprašanja.
5. Med udeleženci ni bilo novinarjev, saj so bili vsi prebivalci že tam.

Res je, da je moje osebno znanje o angleških sodiščih omejeno. Ohranil sem nekaj spominov o sodiščih za mladoletnike, kjer sem naštel petnajst ali dvajset prisotnih oseb, od katerih je bila večina socialnih delavcev, ki so sobo uporabljali za pripravljala dela oziroma za manjše konference. Postopka pred sodiščem se je moral udeležiti otrok ali mlajša oseba, vendar se ni nihče razen sodnika, mogoče je šlo celo za neke vrste uradnika, resnično zanimal za zadevo. Otrok oziroma mlajša oseba je bila najverjetneje popolnoma zmedena in ni vedela, kdo je opravljal kakšno vlogo in zakaj. To dejstvo je v svoji majhni študiji potrdil tudi Peter Scott (1959). Podobna opažanja navaja Martha Baum (1968) za Združene države Amerike. Nazadnje sta s svojimi opažanji pomembno prispevala tudi Bottoms in McClean (1976): »V pravni literaturi oziroma v študijah o administraciji kazenskega pravosodja je določena resnica le poredko razkrita. Vsem udeleženiim v našem raziskovalnem projektu pa je po seznanitvi z naborom obravnavanih zadev hitro postala evidentna. Resnica namreč je, da je delo naših kazenskih sodišč v pretežni meri pusto, vsakdanje, običajno in kmalu postane povsem dolgočasno.«

Naj pustim vaš sistem pri miru in se raje osredotočim na svojega.² Zagotavljam pa, da pri vsem skupaj ne gre za nikakršen dogodek, temveč za čisto negacijo primera iz Tanzanije. Nenavadno je, da je za skoraj vse skandinavske primere značilna sivina, pustost in primanjkljaj kakorkoli pomembnega občinstva. Sodišča niso osrednji, temveč periferni elementi vsakdana naših državljanov, kar je razvidno na naslednje štiri glavne načine:

1. Nahajajo se v upravnih središčih mest, stran od območij običajnih ljudi.
2. Znotraj teh središč so sodišča umeščena v eni ali dveh ogromnih in znatno kompleksnih stavbah. Še odvetniki se pogosto pritožujejo, da za orientacijo znotraj njih potrebujejo več mesecev, tako da si lahko zlahka predstavljamo, kako mora biti v primeru strank oziroma ostale javnosti, ko so ti ujeti znotraj teh struktur. Podobno kot je za kriminologijo pomembna teorija obranljivega prostora Oscarja Newmana iz leta 1972, bi lahko za sociologijo prava navedli primerjalno raziskavo o arhitekturi sodišč. Vendar lahko tudi brez te zanesljivo rečemo, da sta tako fizični prostor kot arhitekturni dizajn močna pokazatelja dejstva, da skandinavska sodišča pripadajo pravnim odločevalcem.
3. To opažanje se z vstopom v samo sodno dvorano še okrepi, v kolikor seveda najdemo pot do tja. V njej zopet zaznamo osupljivo perifernost strank postopka. Ti sta zastopani, pri čemer je tisto malo aktivnosti, ki jo je mogoče

² Avtor članka, Nils Christie, je bil norveški sociolog in kriminolog.

zaznati, pripisati ravno zastopnikom in sodniku. Reprezentativnost znanih slik sodišč Honora Daumierja velja tako za Skandinavijo kot za Francijo. Vendar obstajajo določene razlike: v manjših krajih oziroma na podeželju so sodišča bistveno bolj dosegljiva kot tista v večjih mestih. Na samem dnu sodnega sistema obstajajo t. i. arbitražni odbori, kjer sta stranki včasih nekoliko manj intenzivno zastopani po pravnih strokovnjakih. Simbol celotnega sistema pa je Vrhovno sodišče, kjer se zadevni stranki svojih postopkov sploh ne udeležujeta.

4. O razlikah med civilnimi in kazenskimi spori še nismo govorili. Ni naključje, da je šlo v primeru iz Tanzanije za civilnega, kajti popolna participacija v lastnem sporu predpostavlja elemente civilnega prava. Ključen element kazenskega postopka pa je ta, da je konflikt med strankama zveden na konflikt med eno izmed strank in državo. Tako na moderni kazenski obravnavi pride do dveh stvari. Prvič, stranki sta *zastopani*. Drugič, stranka, ki jo zastopa država, torej žrtev, je zastopana tako temeljito, da sama iz prizorišča povsem izostane, s čimer se jo reducira le na sprožilca celotnega postopka. V bistvu ima žrtev vlogo dvojne poraženke – najprej v razmerju do storilca, nato pa, kar je huje, še v smislu odvzeta pravic popolne participacije v postopku, ki bi lahko predstavljal enega izmed njenih pomembnejših življenjskih obrednih dogodkov. Spor preide iz rok žrtve v roke države.

3. Profesionalni tatovi

Kot nam je vsem znano, je za takšnim razvojem veliko spodobnih kot tudi nespodobnih razlogov. Pri tistih spodobnih gre za potrebo države po zmanjšanju števila konfliktov, gotovo pa tudi za željo po zaščiti žrtve. To je precej očitno. Vendar enako velja tudi za manj častno skušnjavo te države, ali pa Vladarja, oziroma kdorkoli že je na oblasti, da kazensko zadevo uporabi za svojo osebno korist. Kriminalci mogoče res plačajo za svoje grehe. V preteklih obdobjih je oblast pri zastopanju žrtve pokazala precejšnjo pripravljenost igrati vlogo končnega prejemnika denarja ali ostale kriminalčeve lastnine. Teh dni je konec; sistem nadzora nad kriminalci ni namenjen pridobivanju dobička. Vendar teh dni hkrati tudi ni konec: banalno rečeno je v igri veliko interesov, večina njih pa je povezana s profesionalizacijo.

Odvetnikom gre kraja konfliktov še posebej dobro od rok. Izučeni so je. Naučeni so preprečevati in razreševati konflikte. Socializirani so v subkulturo s presenetljivo visoko stopnjo konsenza glede interpretacije pravil in glede tega, katere katere vrste informacij so v posameznem primeru relevantne. Veliko nas laikov se nas je soočilo s tistimi žalostnimi trenutki resnice, ko so nam odvetniki zaupali, da so naši najboljši bojni argumenti proti našemu sosedu v bistvu pravno nepomembni in da naj za božjo voljo o njih med postopkom molčimo. Namesto teh oni izberejo tiste, ki se nam zdijo nepomembni ali celo napačni. Moj

najljubši primer se je dogodil ravno po koncu vojne. Eden izmed absolutno najboljših norveških zagovornikov je s ponosom zaupal, kako je ravnokar rešil revno stranko. Ta je bila kolaborirala z Nemci. Državni tožilec je zatrjeval, da je bila stranka ena izmed ključnih oseb pri organizaciji nacističnega gibanja, bila naj bi eden izmed idejnih vodij. Kakorkoli, zagovornik jo je rešil. In sicer tako, da je poroti izpostavil njeno šibkost, nesposobnost in očitno socialno kot tudi organizacijsko defektnost. Njegova stranka preprosto ni mogla biti eden izmed vodij med kolaboranti, bila je povsem brez talentov. In s takšnim zagovorom je uspel. Njegovi stranki, ki naj bi igrala postransko vlogo, je bila izrečena zanemarljivo majhna kazen. Zagovornik je svojo zgodbo zaključil s tem, da mi je sicer obotavlja zaupal, da se mu niti zastopaneč niti njegova žena nista zahvalila. Z njim sploh nista želela govoriti.

Konflikti postanejo lastnina odvetnikov. Vendar slednji ne skrivajo, da se ukvarjajo prav z njimi. In organizacijsko ogrožje sodišč to še bolj poudarja. Nasprotno stranke, sodnik, prepoved privilegirane komunikacije znotraj sodnega sistema, pomanjkanje spodbude za specializacijo – specialistov se namreč ne da interno nadzorovati – vse to dokazuje, da gre za sistem za organizirano obravnavo konfliktov. *Zdravstveno osebje*, na drugi strani, ima drugačno vlogo. Oni so bolj zainteresirani za *preobrazbo konkretne zadeve iz konfliktne v nekonfliktno*. Običajen model zdravljenja ne vsebuje nasprotujočih si strank, temveč eno, ki ji je potrebno pomagati v smeri splošno sprejetega cilja – k ohranitvi ali povrnitvi zdravja. Oni niso priučeni sistema, kjer je pomembno, da se stranke lahko med seboj nadzorujejo. V idealnem primeru namreč sploh ni ničesar za nadzorovati, ker obstaja samo en sam cilj. Spodbujajo specializacijo, kar omogoča povečanje dostopnega znanja, izguba notranje kontrole pa ni pomembna. Konfliktna perspektiva bi tukaj ustvarila neprijetne dvome v zdravilčevo usposobljenost. Nekonfliktna perspektiva pa je pogoj za definiranje kriminala kot legitimne tarče zdravljenja.

Eden izmed načinov zmanjševanja pozornosti do konflikta je zmanjševanje pozornosti do žrtve. Drug je osredotočeno posvečanje pozornosti tistim atributom kriminalčevega ozadja, za zdravljenje katerih je zdravilec še posebej usposobljen. Biološki defekti predstavljajo popoln primer. Podobno velja tudi za osebnostne defekte, ki so vzpostavljeni za nazaj, daleč stran od trenutnega konflikta. Isto tudi za celo vrsto razlagalnih variabel, ki jih ponuja kriminologija. Kriminologi smo profesionalcem v veliki meri služili kot podpora znanost znotraj sistema nadzora nad kriminalom. Osredotočili smo se na kriminalca, ga/jo naredili za predmet raziskave, manipulacije in nadzora. Prispevali smo k vsem tistim silam, ki so izničile pomen žrtve in storilca reducirale na stvar. Ta kritika morda ne velja samo za nekdanjo, ampak tudi za novo kriminologijo. Medtem ko je nekdanja zločin razlagala na podlagi osebnih defektov ali družbene oviranosti, ga nova kriminologija³ razlaga kot rezultat širših ekonomskih

³ Z novo kriminologijo so mišljeni zlasti nekateri bolj (levo-)radikalni kriminološki poskusi, kot so jih v sedemdesetih letih zastavljali zlasti Ian Taylor, Jock Young in Paul Walton. Njihovo osrednje delo je *The New Criminology: For a Social Theory of Deviance* (1974). Delo je prvenec kritične kriminologije, ki v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja s temeljem na sociološki analizi družbenih razmerij postavi ob bok klasičnemu in pozitivističnemu kriminološkemu nastavku.

konfliktov. Nekdanja kriminologija konflikte izgubi, nova pa ga jih spremeni iz medosebnega v medrazrednega. In konflikti takšni med drugim tudi so – razredni. Ampak ob poudarjanju tega se konflikte ponovno odvzame neposredno udeležnim strankam. Za nadaljevanje naj bo predhodni stavek tale: kazenski konflikti so ali postali *last drugih ljudi* – primarno odvetnikov – ali pa je bilo v interesu drugih ljudi, da se *konflikte definicijsko odtuji*.

4. Strukturni tatovi

Vendar se dogaja več kot samo profesionalna manipulacija konfliktov. V podobni smeri so delovale tudi spremembe v osnovni družbeni strukturi.

V mislih imam konkretno *dva tipa segmentacije*, ki se ju v visoko industrializiranih družbah zlahka opazi. Prvič, gre za vprašanje segmentacije *v prostoru*. Vsak dan delujemo kot migranti, ki se gibamo med različnimi skupinami ljudi in med seboj nismo nikakor povezani, razen v okoliščini gibanja. Posledično sodelavce pogosto poznamo zgolj kot sodelavce, sosede kot sosede, sotekače na smučeh pa kot sotekače na smučeh. Spoznavamo jih kot vloge, ne kot celovite osebe. Takšna situacija je še bolj vidna zaradi izredne stopnje delitve dela, s katero smo se odločili živeti. Zgolj strokovnjaki lahko eden drugega ocenjujejo glede na njihovo individualno, osebno kompetenco. Izven specializacije se moramo zateči k splošni oceni o domnevni pomembnosti dela. Razen med specialisti ne moremo oceniti, kako dober je nekdo pri svojem delu, samo kako dobra, v smislu njene pomembnosti, je njegova vloga. Zaradi tega je naše razumevanje vedenja ostalih ljudi nujno omejeno, enaka pa velja tudi za relevantnost, ki jo bomo temu vedenju pripisali. Igralce vlog lažje zamenjamo kot osebe.

Drugi tip segmentacije ima opraviti z nečim, kar bi poimenoval ponovna vzpostavitev kaste družbe. Tu ne mislim razredne družbe, čeprav obstajajo očitne tendence tudi v tej smeri. V mojem okviru se zdijo kastni elementi še pomembnejši. V mislih imam segmentacijo, ki temelji na bioloških značilnostih kot so spol, barva, telesne motnje ali starost. Slednja je še posebej pomembna, saj predstavlja tisto značilnost, ki je skoraj popolnoma usklajena z moderno kompleksno industrializirano družbo. Gre za neprekinjeno variabla, pri kateri lahko vpeljemo toliko intervalov, kot jih potrebujemo. Populacijo lahko denimo razdelimo na dva dela: na otroke in odrasle. Lahko pa jo razdelimo tudi na deset delov: na dojenčke, predšolske otroke, šolarje, najstnike, starejše mladostnike, odrasle, ljudi pred penzijo in v penziji, ostarele in senilne. Najpomembneje je, da se lahko prelomne točke premikajo gor in dol glede na družbene potrebe. Koncept najstnika je bil zlasti ustrezen pred desetimi leti in se ne bi obdržal, če družbena realnost besedi ne bi ustrezala. Danes se ga na Norveškem le redko uporablja. Pogoj mladostnosti ne preneha pri devetnajstih letih, mladi ljudje morajo za vstop v delovno silo čakati še dlje. Kasta tistih zunaj delovne sile se je razširila daleč v dvajseta leta. Hkrati pa se je trenutek, ko se delovno silo zapusti, v kolikor si bil vanjo sploh sprejet in

ne izvzet na podlagi rasnih ali spolnih značilnosti, prenesel v posameznikova zgodnja šestdeseta leta. Na Norveškem, v tej majhni državi s štiri milijoni prebivalcev, imamo 800.000 segmentiranih oseb znotraj izobraževalnega sistema. Pomanjkanje dela je vodilo oblasti do tega, da so povečale kapacitete izobraževalnega ujetništva. Drugih 600.000 ljudi pa je v penziji.

Segmentacija glede na prostor in glede na kastne značilnosti ima številne posledice. Prva in najpomembnejša je *depersonalizacija* družbenega življenja. Posamezniki so le v manjši meri povezani drug z drugim v tesne družbene mreže, v katerih bi bili soočeni z *vsemi* pomembnejšimi vlogami drugih pomembnih oseb. To privede do situacije, v kateri je količina informacij o drugem omejena. O drugih ljudeh vemo manj in imamo omejene možnosti tako za razumevanje kot za predvidevanje njihovega vedenja. V primeru konflikta smo se z njim manj zmožni spoprijeti. In ne samo, da imamo profesionalce, ki so ga zmožni in ga želijo odvzeti, tudi sami smo se mu pripravljene odreči.

Drugič, segmentacija vodi do uničenja določenih konfliktov še preden ti nastanejo. Znotraj industrijske družbe depersonalizacija in mobilnost odstranjata nekatere ključne pogoje za njihov obstoj, in sicer tiste med strankami, ki ena drugi veliko pomenijo. V mislih imam zlasti kazniva dejanja zoper čast, obrekovanje in opravljanje. V vseh skandinavskih državah so tovrstna kazniva dejanja upadla. Po moji interpretaciji vzrok ni v tem, ker bi čast postala bolj cenjena, ampak ker je je preprosto manj. Različne segregacijske oblike pomenijo, da so človeška bitja povezana na način, da si med seboj preprosto manj pomenijo. Ko so prizadeta, so prizadeta samo delno. In če so zaskrbljena, se preprosto lahko odselijo. Nenazadnje, komu mar? Saj me nihče ne pozna. Po moji oceni je zmanjšanje kaznivih dejanj zoper čast in dobro ime ter obrekovanje eden izmed bolj zanimivih in bolj žalostnih simptomov nevarnega razvoja znotraj modernih industrializiranih družb. To zmanjšanje je tukaj očitno povezano z družbenimi stanji, ki privedejo do povečanja ostalih oblik kriminala, zaznanega s strani oblasti. Za preprečevanje kriminala bi bil pomemben cilj ponovna vzpostavitev družbenih razmer, ki privedejo do povečanja števila kaznivih dejanj zoper čast.

Tretja posledica segmentacije glede na prostor in starost je ta, da določeni konflikti postanejo povsem nevidni, s tem pa ostanejo nerazrešeni. V mislih imam konflikte na obeh ekstremih kontinuuma. En ekstrem predstavljajo tisti, ki so preveč privatizirani in ki se pojavljajo med posamezniki, ujetimi znotraj enega izmed segmentov. Kot primer lahko navedemo pretepanje žene ali nasilje nad otrokom. Bolj kot je segment izoliran, bolj je najšibkejša izmed strank sama in dostopna za zlorabo. Inge in Riemer (1943) sta se pred mnogo leti v klasični raziskavi, opisani v njuni knjigi o incestu, ukvarjala s podobnim fenomenom. Njuna bistvena ugotovitev je bila, da je družbena izolacija določenih kategorij proletarskih švedskih kmečkih delavcev nujen pogoj za to vrsto kriminalnih dejanj. Zaradi revščine so stranke znotraj nuklearne družine postale popolnoma odvisne ena od druge, izolacija pa je pomenila, da najšibkejše izmed njih niso imele nobene zunanje vezi, h kateri bi se lahko obrnile za pomoč. Moževa fizična moč je tako pridobila pridobila na nezasluženem pomenu. Na drugem

ekstremu imamo kriminalna dejanja, ki jih izvršijo ogromne ekonomske organizacije zoper posameznike, ki so preveč nemočni in ignorantni, da bi se zavedali dejstva, da so viktimizirani. Cilj za preprečevanje kriminala bi bil v obeh primerih v tem, da se ponovno vzpostavijo družbeni pogoji, zaradi katerih bi bili konflikti vidni in potemtakem ukrotljivi.

5. Konflikti kot lastnina

Konflikti so odvzeti, oddani, izginejo ali pa postanejo neopazni. Pa je to res važno?

Večina se nas bi strinjala, da moramo zaščiti ravno omenjene nevidne žrtve. Prav tako bi veliko število ljudi pritrjajoče prikimalo idejam, po katerih bi morale države, vlade in druge oblasti prenehati s krajo glob ter pustiti, da denar prejme uboga žrtev. Osebnostno bi tak dogovor podprl, vendar se s tem problemom ne bom ukvarjal tukaj in zdaj. Denarno nadomestilo ni to, kar imam v mislih pri formulaciji »konflikti kot lastnina«. *Sam konflikt* je tisti, ki predstavlja najbolj zanimivo odvzeto stvar, ne pa žrtvi prvotno odvzete oziroma kasneje povrnjene dobrine. V našem tipu družbe so konflikti bolj redki od lastnine. In tudi neznansko bolj dragoceni.

Dragoceni so v več pogledih. Naj začnem na družbeni ravni, saj sem že predstavil potrebne izseke analize, ki nam morda lahko omogočijo uvideti srž problema. Visoko industrializirane družbe se soočajo s hudimi težavami pri organiziranju svojih članov na način, da je njihov dobršnji del sploh udeležen v kakršnikoli aktivnosti. Segmentacijo glede na starost in spol lahko razumemo kot pretkano metodo deljenja. Participacija je tako redka, da lahko insajderji ustvarjajo monopole v razmerju do avtsajderjev, še posebej kar se tiče dela. V tem smislu lahko zlahka razumemo, da konflikti predstavljajo *potencial za aktivnost, za participacijo*. Moderni kazenski sistemi nadzora predstavljajo eno izmed izgubljenih priložnosti za vključevanje državljanov pri nalogah, ki so njim samim neposredno pomembne. Naša družba je družba monopola nad različnimi nalogami.

V takšni situaciji je žrtev še posebno velik poraženec. Ne samo, da je trpela, materialno izgubila ali bila fizično oziroma drugače prizadeta. In ne samo, da ji odškodnino jemlje države, ampak je povrh vsega še izgubila participacijo v svoji lastni zadevi. Oblast je tista, ki postane središče pozornosti, ne žrtev. Oblast popisuje izgube, ne žrtev. Oblast se pojavlja v časopisih, žrtev zelo poredko. Oblast ima priložnost govoriti s storilcem, pa ni noben od njiju za to diskusijo posebno zainteresiran. Tožilec je takrat že zdavnaj naveličan. Žrtev ne bi bila. Mogoča bi bila prestrašena do smrti, panična, jezna. Ne bi pa bila ne vključena. To bi bil eden izmed njenih najpomembnejših dni v življenju. Nekaj, kar ji je pripadalo, ji je bilo tudi odvzeto.

Vendar smo največji poraženec vsi mi, do te mere, ko smo še del te družbe. Ta izguba je v prvi vrsti izguba *priložnosti za pojasnilo norm*. Je izguba pedagoških možnosti. Je izguba

priložnosti za neprekinjeno diskusijo o tem, kaj je pravo države. Kako napak je deloval tat in kako prav je imela žrtev? Kot smo videli, so odvetniki izurjeni doseganja sporazumov o tem, kar je v zadevi pravno upoštevno. To obenem pomeni tudi naučeno nezmožnost prepustiti strankama odločitev glede tega, kar se *njima* zdi relevantno. To pomeni, da je težko uprizoriti nekaj, čemur bi rekli politična debata na sodišču. Je zločin še vreden graje, ko je žrtev majhna, storilec pa velik bodisi po postavi ali po moči? Kaj pa v nasprotnem primeru, ko gre za majhnega tata in lastnika velike hiše? V kolikor je storilec dobro izobražen, bi moral za svoje grehe trpeti več ali manj? Ali pa če je črnopolit ali mlad ali pa če je nasprotna stranka zavarovalnica, ali pa če ga je ravnokar zapustila žena, če se bo njegova tovarna morala zapreti, če gre v zapor, ali če bo njegova hčer izgubila svojega zaročenca, ali pa če je bil pijan, žalosten, mogoče jezen? Ni konca. Mogoče ga tudi ne potrebujemo. Mogoče je pravo plemena Barotse,⁴ kot ga je opisal Max Gluckam (1967), boljše sredstvo za razjasnjevanje pravil, saj sprtima strankama vsakokrat omogoča vpeljavo cele verige starih ugovorov in argumentov? Mogoče bi morali odločitve o tem, katere so pravno relevantne okoliščine in kakšno težo nosijo, odvzeti pravnim učenjakom, tem glavnim ideologom sistemov nadzora nad kriminalom, in jih vrniti sodiščem v prosto odločanje.

Nadaljnja splošna izguba - tako za žrtev kot za družbo vobče - zadeva stopnjo strahu in napačnih predstav. Zopet imam v mislih možnosti osebnih srečanj. Žrtev je tako popolno izključena iz zadeve, da nikoli sploh nima možnosti spoznati storilca. Jezno jo pustimo zunaj, mogoče ponižano zaradi navzkrižnega zasliševanja pred sodiščem, in brez človeškega stika s storilcem. Druge možnosti nima, kot da si s pomočjo klasičnih stereotipov o kriminalcu ustvari sliko o celotni zadevi. Ima potrebo po tem, da bi ji bila zadeva razumljiva, namesto tega pa igra vlogo neosebe v Kafkovi igri. Iz tega, jasno, sledi, da bo izšla stran bolj prestrašena kot kadarkoli in z razumevanjem kriminalcev kot neljudi.

Storilec predstavlja bolj kompleksen primer. Ne potrebujemo veliko introspekcije, da bi ugotovili, da je lahko žrtvina direktna participacija zelo boleča. Večina bi se nas takšnemu soočenju sramežljivo želela izogniti. To bi bil prvi odziv. Drugi pa je rahlo bolj pozitiven. Človeška bitja imajo razloge za svoja ravnanja. V primeru, da je situacija zastavljena na način, da se lahko navedejo razlogi (razlogi, kot jih dojemajo stranke, in ne zgolj tisti, ki so bili s strani odvetnikov izbrani za relevantne), ta mogoče ne bi bila tako poniževalna. Morda pa bi se situacija spremenila, če bi jo res zastavili na način, da osrednje vprašanje ne bi bilo usmerjeno v ugotavljanje krivde, temveč v celovito diskusijo o možnostih za odpravo posledic dejanja. S ponovno uvedbo žrtve v njeno zadevo bi se zgodilo ravno to. Pozornost bi se osredotočilo na žrtvino izgubo, kar bi nas privedlo do vprašanja o možnostih za njeno ublažitev. Privedlo bi nas do diskusije o restituciji. Storilec bi tako pridobil možnost spremembe svojega položaja iz - pogosto izredno nerazumljivega - poslušalca diskusije o

⁴ S pravom plemena Barotse (*Barotse law*) Christie meri na pravilo v okviru sodnega postopka plemena Lozi na območju Barotselandu, po katerem se tožniku in tožencu pusti prosto govorjenje v prid svojega argumenta, ki lahko vključuje vse izjave, tako neuporabljive kot uporabljive, zato da se na podlagi celote povedanega šele ugotovi srž spora.

količini bolečine, ki naj bi je bil deležen, v udeleženca diskusije o tem, kako bi lahko odpravil povzročeno. Storilec je izgubil možnost pojasniti razloge za storjeno osebi, katere vrednostna sodba o njem bi bila zanj mogoče pomembna. S tem je izgubil tudi eno izmed najpomembnejših možnosti, da se mu odpusti. V primerjavi s poniževanjem na običajnem sodišču – ki ga je zelo živo opisal Pat Carlen (1976) v zadnji številki *British Journal of Criminology* – ta rešitev za zločinca sploh ni slaba.

Naj dodam, da bi morali to izvesti neodvisno od njegovih želja. Ne pogovarjamo se namreč o zdravstvenem nadzoru, temveč o nadzoru nad kriminalom. Tudi če so kriminalci šokirani zaradi začetne misli o bližnjem soočenju z žrtvijo, najraje kar v lokalni sosesčini ene izmed strank, pa kaj potem? Iz preteklih pogovorov v zvezi s to temo mi je znano, da je večina obsojencev šokiranih. Nenazadnje imajo raje distanco do žrtve, sosedov, poslušalcev in mogoče še do izrazoslovja njihove lastne sodne zadeve ter do morebiti prisotnih izvedencev vedenjskih znanosti. Popolnoma pripravljeni so predati svojo pravico do lastnine konflikta. Potemtakem je vprašanje bolj takšno: ali smo jim *mi* voljni dopustiti, da jo predajo? Ali smo jim voljni dati tako preprost izhod?

Naj bom v zvezi z nečim kar neposreden: teh idej ne predlagam iz kakršnegakoli interesa po zdravljenju ali poboljšanju kriminalcev. Moje razlogovanje ne temelji na ideji, da bi bolj personalizirano srečanje med storilcem in žrtvijo vodilo do zmanjšanja povratništva. Mogoče bi. Mislim, da bi. Glede na trenutno stanje je storilec izgubil možnost participacije v osebnem soočenju, ki je zelo resne narave. Izgubil je možnost, da se nanj naslovijo očitki, ki bi jih bilo težko nevtralizirati. Kakorkoli, tovrstne ukrepe bi osebno predlagal tudi ko bi bilo popolnoma jasno, da na povratništvo nimajo nobenega vpliva, mogoče tudi v primeru, če bi nanj negativno vplivali. To bi storil zaradi drugih splošnejših koristi. Naj dodam še, da izgubiti ne gre veliko. Kot nam je danes vsem ali skoraj vsem znano, nismo iznašli zdravila proti kriminalu. Razen smrtne kazni, kastracije ali doživljenskega zapora, noben ukrep ni dokazano bolj učinkovit od drugega. Ravno zato se lahko na kriminal odzovemo kar z upoštevanjem tega, kar se zdi pravično bližnje udeleženima strankama in kar je v skladu s splošnimi družbenimi vrednotami.

S to zadnjo izjavo, podobno kot z ostalimi, odpiram veliko več težav kot ponudim odgovorov. Izjave o kriminalni politiki, zlasti tiste v povezavi z bremenom odgovornosti, so pogosto polne odgovorov. Vendar potrebujemo vprašanja. Zaradi resnosti naše teme smo preveč pedantni in potemtakem neuporabni za spremembo paradigme.

6. Sodišče, usmerjeno k žrtvi

Za mojim razlogovanjem gotovo stoji model soseskih sodišč. Vendar ima ta nekaj nenavadnih posebnosti, tako da se bom v nadaljevanju ukvarjal izljučno z njimi.

Najpomembneje je, da gre za organizacijo, *usmerjeno k žrtvi*. Vendar ne v njeni začetni fazi, ki bo povsem tradicionalna in kjer se bo ugotavljalo ali je prišlo do kršitve prava in ali je to kršitev res povzročila ta določena oseba.

Sledi druga faza, ki je za tovrstna sodišča najpomembnejša. Gre za fazo, v kateri se obravnava situacija žrtve, kjer se sodišču predstavi vsak detajl v zvezi z dogodkom, ne glede na to, ali je pravno pomemben ali ne. Tukaj bi bila zlasti pomembna podrobna obravnava vsega, kar bi za izboljšanje položaja žrtve v prvi vrsti lahko storil storilec, nato lokalna sosesčina in nazadnje država. Bi bila škoda lahko nadomeščena, okno popravljeno, ključavnica zamenjana, stena pobeljena, izguba časa zaradi kraje avtomobile povrnjena z delom na vrtu ali s pranjem avtomobila deset zaporednih nedelj? Mogoče pa škoda sploh ni tako pomembna, kot to izhaja iz dokumentov, namenjenih temu, da se napravi vtis na zavarovalnice? Bi lahko kakšno storilčevo ravnanje čez dneve, mesece ali leta zmanjšalo fizično trpljenje žrtve? Dodatno še, ali je skupnost izkoristila vsa sredstva za nudenje pomoči? Se da s sigurnostjo trditi, da lokalna bolnišnica ni mogla storiti ničesar? Kaj pa pomoč hišnika dvakrat dnevno, ko bi storilec vsako soboto prevzel čiščenje kleti? Nobena izmed teh idej ni neznana ali neposkušana, še posebej ne v Angliji. Vendar za njihovo sistematično uporabo potrebujemo organizacijo.

Šele po tem, ko bi omenjena faza minila, za kar bi morda potrebovali ure, mogoče dni, bi prišel čas za morebitno odločitev o kaznovanju. Ta kazen bi nato predstavljala trpljenje, ki bi ga sodnik kot morebiti potrebnega prisodil *po*leg tistih nehotenih konstruktivnih trpljenj, ki bi jih bil storilec deležen skozi restitutivna ravnanja *vis-a-vis* z žrtvijo. Lahko da se nič ne more ali noče storiti. Vendar dejstva, da se nič ni storilo, sosesčine ne bi tolerirale. Lokalna sodišča, ki niso v skladu z lokalnimi vrednotami, niso lokalna sodišča. In to je njihova napaka, opažena s perspektive liberalnega reformista.

Dodati pa moramo še četrto fazo, ki je faza podpore storilcu. Do zdaj je njegov družbeni in osebni položaj sodišču že dobro znan. Razprave o njegovih možnostih za ponovno vzpostavitev žrtvine prvotne situacije ne moremo voditi, brez da bi hkrati navedli tudi informacije o situaciji storilca. S tem morda izpostavimo tudi njegove socialne, izobraževalne, zdravstvene ali religijske potrebe, vendar z ozirom na zadovoljitev teh potreb, ne za preprečevanje nadaljnih zločinov. Sodišča so javne arene, kjer so potrebe opažene. Pomembno pa je, da do te faze pride *po* kaznovanju. Sicer bi vzpostavili ponovno pojavitev cele palete tako imenovanih »posebnih ukrepov« - obveznih zdravljenj – ki so pogosto zgolj evfemizmi za nedoločeno ujetništvo.

Skozi te štiri faze bi sodišča predstavljala zmes elementov civilnih in kazenskih sodišč, vendar s večjim poudarkom na civilni strani.

7. Sodišče, blizu laikom

Druga posebnost sodišča, ki ga imam v mislih, je skrajna stopnja osredotočenosti k laikom. To je bistvenega pomena pri razumevanju konfliktov kot lastnine, ki naj bi se delila. S konflikti je tako kot z veliko dobrimi stvarmi: njihova zaloga ni neomejena. Za njih lahko skrbimo, jih ščitimo, vzdržujemo. Vendar obstajajo meje. Če je nekaterim razpolaganje s konflikti bolj dostopno, je drugim manj. Preprosto je tako.

Glavni sovražnik pri reševanju konfliktov je specializacija, saj ta prej ali slej privede do profesionalizacije. Ko specialisti pridobijo dovoljšno moč do zatrjevanja, da so - običajno preko izobrazbe - osvojili posebne in mogočne darove, postane njihova raba izključno s strani certificiranih mojstrov očitna.

Z oznako sovražnika lahko specificiramo cilj, tj. zmanjšati specializacijo, zlasti pa našo odvisnost od profesionalcev, kolikor je to mogoče.

Ideja je jasna; sodišče naj bo sodišče sebi enakih, ki se med seboj zastopajo. Če lahko rešitev poiščejo sami, sodnikov ne potrebujemo. Če je ne morejo, naj bodo sodniki prav tako enaki njim.

Mogoče bi bilo ob resnem poskusu približati današnja sodišča našemu modelu osredotočenosti k laikom najlažje zamenjati sodnike. Načeloma sodnike laike že imamo. Vendar je to daleč od realnosti. Kar imamo tako v Angliji kot na Norveškem so v bistvu specializirani nespécialisti. Prvo, uporablja se jih vedno znova in znova. Drugo, nekateri izmed njih so s pomočjo posebnih seminarjev celo izučeni ali pa poslani na ekskurzije v tuje države, kjer se učijo pravilnega vedenja sodnikov laikov. Tretje, večina izmed njih pravzaprav predstavlja posebej *pristranski vzorec* z ozirom na spol, starost, izobrazbo, dohodek, razred in osebno kriminalno izkustvo. Sistem s pravimi sodniki laiki si zamišljam tako, da nihče ne bi smel imeti pravice sodelovati pri reševanju konflikta več kot nekajkrat in bi nato moral počakati vse do tedaj, ko so vsi družbeni člani že imeli enako izkušnjo.

Bi morali odvetnikom dovoliti na sodišča? Na Norveškem smo imeli star zakon, ki jim je prepovedoval vstop na podeželske okraje. Mogoče bi jih dopustili v prvi fazi, ko se odloča o posameznikovi krivdi, nisem povsem prepričan, strokovnjaki namreč vsem laičnim telesom predstavljajo rakavo tkivo. Povsem tako je, kot Ivan Illich opiše splošen sistem izobraževanja. Vsakič ko se v družbi podaljša obdobje obveznega šolanja, se hkrati pomanjša zaupanje istega ljudstva v to, česar so se sami naučili in kar so že sami razumeli.

Podobno dilemo predstavljajo izvedenci vedenjskih znanosti. Imajo prostor v tem modelu? Ali sploh je v njem kaj prostora? V prvi fazi, kjer gre za odločitve o dejstvih, gotovo ne. V tretji fazi, odločitvah o morebitnem kaznovanju, gotovo ne. Preveč očitno je, da bi izgubljali besede. Imamo že celo mučno vrsto Lombrosovih napak, nato gibanje za družbeno obrambo

in vse do nazadnjih poskusov odstranjevanja domnevno nevarnih ljudi s predvidevanjem o tem, kdo so in kdaj niso več nevarni. Pustimo te ideje umreti in se ne ukvarjajmo več z njimi.

Resnična težava je v zvezi s podporno funkcijo vedenjskih strokovnjakov. Družboslovce lahko dojemamo kot funkcionalne odgovore na segmentirano družbo. Večina nas je izgubila fizično možnost izkustva totalnosti, tako na stopnji družbenega sistema kot na osebni stopnji. Psihologe lahko razumemo kot zgodovinarje za posameznike; sociologi imajo podobno vlogo za celotno družbo. Socialni delavci so olje za ves mehanizem, podobni nekemu varnostnemu svetu. Lahko delujemo brez njih, ali bi brez njih dodatno nastradali?

Morda. Vendar bi bilo delovanje takšnega sodišča ob prisotnosti vseh njih neznansko težko. Naša tema je družbeni konflikt. Komu ne bi bilo vsaj nekoliko neprijetno pri upravljanju z njegovimi ali njenimi družbenimi konflikti ob vednosti, da za isto mizo sedi strokovnjak ravno za to področje? Nimam točnega odgovora, samo močna čustva za nejasnim sklepom: dajte nam tako malo vedenjskih strokovnjakov, kot si jih upamo imeti. In če že imamo kakšnega, naj ta za Božjo voljo ne bo specializiran za kriminal in reševanje konfliktov. Imejmo posplošene strokovnjake s trdnimi temelji zunaj sistema nadzora kriminala. Zadnja točka zadeva tako vedenjske strokovnjake kot odvetnike: če se nam v določenih zadevah ali fazah zdijo nepogrešljivi, jim poskušajmo opredeliti težave, ki jih sami ustvarjajo na račun širše družbene participacije. Poskušajmo doseči, da se začno dojemati vir informacij, ki odgovarjajo le takrat, ko se jih nekaj vpraša, ki ne gospodujejo in ki ne delujejo v središču. Morda lahko pomagajo z organiziranjem, ne pa s prevzemanjem konfliktov.

8. Polena pod nogami

Znotraj naše zahodne kulture obstaja na stotine ovir zoper delovanje takšnega sistema. Naj omenim samo glavne tri:

1. Primankuje nam sosesk.
2. Imamo premalo žrtev.
3. Imamo preveč profesionalcev.

S primanjkljajem sosesk imam v mislih povsem enak pojav, ki sem ga opisal kot posledico industrijskega življenja – segmentacijo glede na prostor in starost. Večina naših težav izvira iz pobitih sosesčin oziroma lokalnih skupnosti. Kako naj potem sosesčinam zaupamo naloge, ki predpostavljajo, da so te polne življenja? Dobrih argumentov ne poznam, samo dva slaba. Prvi je, da vse vselej ni tako slabo. Niso vse izmed njih mrtve. Drugi pa, da je ena glavnih idej za formulacijo »Konflikti kot lastnina« ravno ta, da gre za lastnino soseske. In ne za privatno. Pripada sistemu. Predvidena je kot sredstvo, ki soseske poživlja. Medlejša ko je soseska, večja je potreba po njenih sodiščih kot eni izmed mnogih funkcij, ki jo vsak družbeni sistem potrebuje, da ne bi izumrl zaradi premalo preizkušenj.

Podobno slabo je z odsotnostjo žrtev. V mislih imam zlasti odsotnost žrtev kot posameznikov. Težava, ki stoji za tem, so zopet ogromne enote industrializirane družbe. Woolworth ali British Rail nista dobri žrtvi. Naj ponovno rečem: odsotnost žrtev kot posameznikov ni popolna in njihove potrebe bodo morda postale prioriteta. Vendar ne smemo pozabiti velikih organizacij. Njim oziroma njihovim skupščinam gotovo ne bi ustrezalo, da bi se morale kot žrtve pojaviti pred pet tisoč soseskimi sodišči povsod po državi. Mogoče pa bi se jih moralo k temu prisiliti. Če je tožba dovolj resna, da toženca privede v vrste kriminalcev, bi se tudi žrtev morala pojaviti. Podobno težavo imamo z zavarovalnicami – industrializirano alternativo prijateljstva in sorodstva. Tudi v tem primeru podpora le poslabša stanje. Z zavarovalnico se odstranijo posledice zločina. Potemtakem bi jo morali odvzeti. Oziroma boljše: možnosti nadomestila preko zavarovalnic bi morali zadržati do tedaj, ko bi se skozi zgoraj opisan postopek z največjo gotovostjo dokazalo, da druge alternative ni – zlasti to, da sam storilec nima nobenih možnosti. Takšna rešitev bi ustvarila več administrativnega dela, manj predvidljivosti, več agresije s strani strank. Tudi z vidika zavarovanca morda ne bi bila najboljša. Bi pa to pomagalo pri zaščiti konfliktov kot družbenega goriva.

Kakorkoli, nobena izmed teh težav ne more tekmovati s tretjo in zadnjo, ki jo bom komentiral: množtvom profesionalcev. To nam je vsem znano iz lastnih biografij ali osebnih opažanj. Dodatno pa nam to potrjujejo različne družboslovne raziskave: izobraževalni sistem katerekoli družbe ni nujno usklajen s kakršnokoli potrebo po proizvodnji tega sistema. Nekoč davno nazaj smo mislili, da je med številom visoko izobraženih oseb v državi in bruto domačim proizvodom neposredna vzročna povezava. Danes sumimo, da je razmerje obratno, če sploh priznavamo BDP kot smiseln indikator. Vemo tudi to, da je večina izobraževalnih sistemov izredno razredno pristranskih. Vemo, da je večina akademikov profitabilno prispevala k naši izobrazbi, da se vsi borimo za svoje otroke in da smo sami pogosto pridodali k širjenju našega področja izobraževalnega sistema. Več šol za več odvetnikov, socialnih delavcev, sociologov, kriminologov. Medtem ko sam *govorim* o deprofesionalizaciji, se kapacitete profesionalcev tako povečujejo, da bi lahko z njimi napolnili cel svet.

Trdnega temelja za optimizem ni. Na drugi strani pa sta razumevanje situacije in oblikovanje cilja predpogoj za ukrepanje. Sistem nadzora kriminala v našem tipu družbe seveda ni gospodovalen. Je pa pomemben. In pojavi, kot jih opisujemo tukaj, nenavadno dobro služijo kot pedagoške ilustracije splošnih družbenih trendov. Nekaj prostora za manever še je. Ko dosežemo mejo, ali ko ona doseže nas, bo ta kolizija kot taka predstavljala ponoven argument za širše dognanje sprememb.

Še en vir upanja: tukaj oblikovane ideje niso tako izolirane ali disonantne prevladujočemu mišljenju, če zapustimo področje nadzora kriminala in vstopimo v ostale ustanove. Omenil sem že Ivan Illicha in njegove poskuse, da bi učenje prešlo od učiteljev nazaj do aktivnih človeških bitij. Obvezno učenje, obvezno zdravljenje in obvezno konzumiranje rešitev konflikta imajo zanimive podobnosti. Ko se bo začelo poslušati Ivana Illicha in Paula Freira,

in mislim, da se to dogaja vse pogosteje, bo tudi vpliv na sistem nadzora kriminala lažje vršiti.

Naslednji, a povezan, bistven zasuk v paradigmi se bo zgodil na področju tehnologije. Deloma gre za lekcije tretjega sveta, ki jih zdaj lažje vidimo, deloma za izkušnjo iz debate o ekologiji. Zemlja gotovo trpi to, kar ji z našo tehniko prizadejamo. Očitno podobno trpijo tudi družbeni sistemi tretjega sveta. Tako se vzbuja sum. Mogoče tudi prvi svet ne premore vse te tehnologije. Mogoče pa nekateri stari misleci družbe vendarle niso bili tako neumni. Mogoče lahko družbene sisteme dojemamo kot biološke. In mogoče obstaja neka vrsta tehnologije velikega obsega, ki ubija družbene sisteme tako kot ubija svetove. Tukaj vstopita Schumacher (1973) s svojo knjigo *Small is Beautiful* in s tem povezan *Institute for Intermediate Technology*. Kot tudi številni poskusi, zlasti s strani več odličnih *Institutes for Peace Research*, ki kažejo na nevarnosti koncepta bruto domačega proizvoda in ga zamenjajo z indikatorji, ki zadevajo dostojanstvo, enakost in pravičnost. Perspektiva, ki jo je s svojo raziskovalno ekipo o svetovnih indikatorjih razvil Johan Galtung, bi lahko bila izredno uporabna tudi znotraj našega področja nadzora kriminala.

Pojavljajo se tudi možnosti nastanka novih političnih fenomenov. Vsaj v Skandinaviji imajo socialni demokrati in podobne skupine precejšnjo moč, vendar je njihova ideologija glede ciljev za rekonstrukcijo družbe nepojasnjena. Veliko ljudi občuti ta vakuum, kar nekako ustvarja pripravljenost sprejeti in tudi pričakovati bistveno institucionalno eksperimentacijo.

Še k moji zadnji misli: kaj pa je v tej sliki z univerzami? Kaj je z novim centrom v Sheffieldu? Odgovor je verjetno precej star: univerze morajo ponovno poudariti stare večine razumevanja in kritiziranja. Poučevanja profesionalcev se je potrebno lotiti s prenovljenim skepticizmom. Ponovno moramo vzpostaviti kredibilnost srečanj med kritičnimi človeškimi bitji: nizko plačani, visoko cenjeni, a brez dodatne moči – zunaj teže njihovih dobrih idej. Tako bi moralo biti.